

часі повстання // Сурма. – 1933. – № 63–64. – Січень–лютий. 53. Центр. держ. іст. арх. України у місті Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2287. 54. ЦДАУЛ, ф. 205, оп 1, спр. 205. 55. ЦДАУЛ, ф. 205, оп 1, спр. 3126. 56. ЦДАУЛ, ф. 205, оп 1, спр. 964. 57. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 1058. 58. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 155. 59. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 3126. 60. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 500. 61. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 76. 62. ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 879. 63. ЦДАУЛ, ф. 205, оп.1, спр. 1035. 64. ЦДАУЛ, ф. 205. оп. 1, спр. 938. 65. *Szcześniak A.B., Szota W.Z., Droga do niqad. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* – Warszawa, 1973.

УДК 94:355.318.2 (100+4+430) "1939/1945"

А.В. Боляновський

Львівський Національний університет імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Боляновський А.В., 2006

На основі матеріалів зарубіжних архівів досліджено німецьку політику щодо творення українських військових формувань на боці вермахту на завершальній стадії німецько-радянської війни. Проаналізовані різні невідомі документи до теми у контексті подій протягом останнього року Другої світової війни у Європі.

The article on the basis of foreign archives' materials raises German policy toward creation of Ukrainian military formations on Wehrmacht's side during the last stage of German-Soviet War. This publication analyzes different unknown documents to the topic in context of the events during the last year of World War II in Europe.

Постановка проблеми. Проблема військової співпраці вихідців із євразійського простору з Третім Райхом у 1941–1945 рр. є однією з найменше досліджених в Україні, хоча без її глибокого і об'єктивного вивчення неможливо говорити про повне і об'єктивне висвітлення історії як Другої світової війни, так і процесів, що їй передували або відбувались у світі після її закінчення. Серед практично не досліджених на основі архівних джерел питань у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників залишається проблема спроб творення українського війська на боці вермахту в останній рік німецько-радянської війни. Брак доступу вітчизняних дослідників не тільки до зарубіжних архівів, а й до відомчих архівів радянських спецслужб не дозволяв скласти належне уявлення про цю контroversійну справу й виробити об'єктивну оцінку проблеми. Тема належить до замовчуваних сторінок й про неї було буквально кілька згадок в літературі.

За відсутності висвітлення проблеми існує багато запитань, які вимагають відповідей. Чим керувалися прибічники ідеї творення української армії на боці Німеччини? Яким було ставлення різних відомств Третього Райху до справи творення українських представництв та національної армії в останній рік німецько-радянської війни? Хотілося б навести деякі факти й цитати з українських та німецьких документів, що дозволять скласти принаймні загальне уявлення про цю проблему у контексті тогочасних воєнно-політичних подій й при зіставленні з оцінками різних дослідників, сприятимуть виробленню деяких висновків з погляду історичної перспективи.

В останній рік німецько-радянської війни українські військові формування у Збройних силах Німеччини сягнули найбільшої чисельності. Серед них були батальйони Українського визвольного війська (УВВ) при вермахті, українські юнацькі відділи протиповітряної оборони Військово-повітряних сил Німеччини – Люфтваффе, дивізія військ СС “Галичина”, бригада “Вільна Україна” й інші формації. Частина їх військовослужбовців німецьким інстанціям вдалося мобілізувати під

тиском обставин серед захоплених у полон радянських бійців, використовуючи важкі умови їх утримання у німецьких таборах військовополонених. Інших вдалося завербувати серед чоловічого цивільного населення окупованих східних територій завдяки німецькій пропаганді, що обіцяла матеріальні блага й використовувала гасла національного визволення. Проте, як показав час, значна частина цих обіцянок не були дотримані, що викликало нарікання та скарги українських офіцерів. Небажання воювати на боці країни, що зазнавала поразок на усіх фронтах, посилювали незадоволення часто елементарних потреб вояків різних українських формувань. Умови їх утримання часто ставали нестерпними, що проявлялося у відсутності національної пропаганди, достатнього озброєння й навіть сезонного одягу.

“Серед лютої зими стрільці жили без одіял (коців), без мундурів і білизни, без манашок та баклажок, без необхідних річей щоденного вояцького вжитку, лише в зимових одних убраннях і до сьогоднішнього дня. Тепер вже цієї літньої спеки доводиться стрільцям ходити у валянках та без білизни”, – писав український командир Українського легіону самооборони (УЛС) Михайло Солтис у липні 1944 р., констатуючи: “Тим часом ... до цієї пори німецька пропаганда для українців є чужою, писана людьми, що мало, або цілком не знають морально душевного стану сучасного українця або що не хочуть знати та враховувати його життєві потреби, політичні тенденції та прагнення. Вона є суха, штучна та писана на замовлення... В додаток до вище згаданого дозволю собі замітити ще й таке, що такій пропаганді вже не ймуть віри. В одній з німецьких летючок, розкиданих для бійців Червоної Армії, було написано, що хто добровільно перейде до німців, одержить нову уніформу, добробут матеріальний і відповідну працю і добре обходження зі сторони німців. Але в це не хочуть вірити, маючи гіркий досвід та відомості про положення полонених в таборах в 1941–1942 рр. Хто був в них тоді, а тепер, хочби мимо своєї волі, знов опинився в рядах Червоної Армії, той сам не хоче і інших агітує не йти в німецький полон... Я тут хочу сказати, що не тими обіцянками люксусу можна заманути до себе червоного бійця, свідомого національно, як скоріше даною йому обіцянкою та приманливою перспективою вільного життя в своїй державі”. Солтис пропонував створити таємну радіостанцію, у якій українські журналісти транслювали би радіопередачі та пісні українською мовою, що мало справити значний вплив на українських вояків, наступним кроком після чого мало бути творення суто українських частин при Збройних силах (ЗС) Німеччини: “Створення окремих лагерів полонених для українців, якими керували б і тримали б під своєю опікою українські установи, як адміністративно-харитативного характеру, так і військового... Всіх полонених, духово наставлених проти більшовизму, включалося б в національно українські військові формації, але ні в якому випадку в німецьке військо. Таке потягнення мало б пропагандивно-політичний сенс, якщо ходять про моральне розложення більшовицького бійця, та збільшення його довір'я та симпатії в сторону Німеччини” [22]. За умов незадоволення подібних потреб й тогочасних поразок вермахту німецьке командування сумнівалося у можливості ефективного використання українців на фронті. 11 вересня 1944 р. у воєнному щоденнику німецької 9-ї армії у записі про те, що частини військ СС останнім часом поповнило 1 500 нових рекрутів (“резерв з українців та галичан”), висловлено сумнів: “Залишається під знаком питання також, чи українці при сучасній загальній ситуації взагалі будуть боротися проти росіян” [14].

Невдоволення статусом українських формувань й пропозиції, подібні до зроблених М. Солтисом, висловлювала більшість лідерів українських політичних угруповань, які на той час перебували у Німеччині. Водночас вони виступали проти підтримки Третім Райхом ідеї великоросійського імперіалізму у формі руху колишнього генерала Червоної армії (ЧА) Андрія Власова, запропонували протиставити ідеї інтернаціоналізму ідею націоналізму й не підпорядковувати українських формувань Власову. 18 жовтня 1944 р. колишній гетьман України Павло Скоропадський у листі держміністрові та шефові президіальної канцелярії фюрера та райхсканцлера Отто Майсснеру задля сприяння “правильному вирішенню українського питання” висловив протест проти підпорядкування українців та українських формувань німецьких військ Власову. Він вказав, що така підлеглість посилить розчарування Німеччиною, що поширилося серед українців під окупацією в 1942–1943 рр.: “Я твердо переконаний, що будь-яке подібне підпорядкування незалежно від того, у якій формі воно буде здійснене, було би катастрофічною помилкою. Тільки шляхом

створення самостійного Українського Національного Комітету і самостійної Української Національної Армії буде правильно вирішене питання про залучення українців до вирішальної та нещадної боротьби проти гнобителів України – більшовиків” [31]. Аналогічний протест 12 листопада зробив Тарас Бульба-Боровець, незадовго до того звільнений з нацистського концтабору. Він вказав, що росіяни є державним народом, бо у формі СРСР “мають свою державу й свою власну ідеологічно-політичну ціль” й проти Радянського Союзу можуть боротися “тільки націоналістично-патріотичні елементи тих націй, що їх вже поневолено й далі буде поневолювати всяка Москва”. Боровець зробив однозначний висновок: “Всяка спроба централізувати бодай частину антикомуністичного фронту в руках росіян означає активну допомогу комуністичній партії в її поході до світової революції”. Тому він вказав на можливість створення багатонаціонального війська з представників неросійських народів Сходу Європи: “Коли до справи поставитися солідно, то українці, білоруси, балтійці, кавказці, козаки й т. д. можуть протягом кількох місяців, при німецькій допомозі інструкторсько-командним складом та технічними частинами, зорганізувати із своїх людей щонайменше один мільйон добірного й цілком певного та вірного справі війська” [7]. 16 грудня провідник Українського Центрального Комітету (УЦК) у Кракові Володимир Кубійович у розмові з представником генерал-губернатора Польщі Ганса Франка підсумував: “Проти акції ген.Власова, згл. проти репрезентування ним українців, є всі українські політичні і громадські організації” [3].

Намагання реалізації проектів творення Українського національного комітету (УНК) і Української національної армії (УНА) восени 1944 р. було продовженням попередніх ініціатив українців, підтримуваних різними німецькими відомствами – відділом пропаганди Верховного командування вермахту – АВП ОКВ (Abteilung Wehrmacht-Propaganda d.Oberkommando der Wehrmacht – АWP ОКВ), штабом генерала Добровольчих з’єднань та інших, до яких у середині 1944 р. приєдналися Головне управління СС (СС-ГА), відповідальне за вербування іноземного персоналу до військ СС (Waffen-SS), та райхсміністерство пропаганди, яке уперше виявило значне зацікавлення справою пропагандистської популяризації ідеї УВВ. Амбіції українських військових, котрі виявили готовність до військової співпраці з вермахтом, якоюсь мірою підтримував штаб генерала Добровольчих з’єднань, що вивчав можливості творення УВВ й навіть кандидатури на його командувача. При цьому українські претенденти відпадали через надмірний, на думку політ-експертів нацистської Німеччини, націоналізм, а запропоновані деякими русофільськи налаштованими представниками різних відомств Третього Райху люди з оточення А. Власова – через шовіністичні настрої. Наприклад, 11 серпня 1944 р. у листі керівникові відділу “Схід” райхсміністерства пропаганди Ергардові Тауберту шеф штабу генерала Добровольчих з’єднань вказав на неможливість призначення командувачем УВВ Володимира Боярського, оскільки він є російським великодержавником [23]. Остаточним наслідком такого зацікавлення стало прийняте в середині грудня 1944 р. рішення створити Український штаб пропаганди (УШП) при райхсміністерстві пропаганди, який був створений в середині грудня і очолив його колишній майор ЧА Кирило Дацько [20].

Проте “українські сюжети” у політиці Третього Райху щодо залучення вихідців із СРСР до боротьби проти Радянського Союзу фігурували тільки у контексті “російської політики”. Тоді як ідея УВВ була тільки українським варіантом ідеї Російської визвольної армії (Русская Освободительная армия – РОА), ініціативи генерала колишньої армії УНР Павла Шандрука стали до певної міри у чомусь контракцією до дій Власова. Якщо російський генерал намагався об’єднати навколо очолюваних ним ЗС Комітету визволення народів Росії (КОНР) формації з представників інших народів СРСР, Шандрук також планував ввести до складу УНА ті козацькі формації, які були сформовані переважно з українців, змішані білорусько-українські формування. Хоча Шандрук ще не був головою УНК, його вже вважали таким [16].

Основний контроль за ініціативами Шандрука перебрав керівник Керівного бюро добровольцями Сходу (ФЛО) при СС-ГА Фріц Рудольф Арльт. 23 грудня 1944 р. після зустрічі з Арльтом його бачення подій і просування справи творення УНА В. Кубійович передав так: “Праці підготовчі треба вести так, щоб все заздалегідь було готове... Ген. Петров міг би обняти пост інспектора армії.

З місяця він чи хтось інший перейняв би справу організації української армії в ранзі німецького генерала. Др. А[рль]т приїде в Берлін аж 4.1. і просить тоді прибути ген. Ш. Ген. Ш. повинен перебувати вже постійно в Берліні та нав'язувати контакт з німцями" [8].

Однак творенню УНК і УНА не сприяли відсутність єдності поглядів українських політичних угруповань у Німеччині на цю справу як з політичних міркувань, так і через особисті амбіції. Наприклад, П. Скоропадський зайняв двоїсту позицію: хоча й скептично оцінив кандидатуру Шандрука, водночас погодився визнати його головою й дати дозвіл гетьманцям вступати до УНК і УНА. 4 січня 1945 р. він прийняв Шандрука й заявив, що не підтримає політично його як голову УНК, але громадські інституції гетьманців "завдяки тому, що вони існують у Німеччині й німці – господарі, ті інституції виконуватимуть накази німців", будуть мати стосунки з УНК й виконувати його накази. Скоропадський запевнив, що окремим людям із цих організацій він надасть дозвіл іти на службу до УНК і УНА [2].

Водночас німецькі військові інстанції підтримували "лобійовану" інстанціями СС ідею підпорядкування голів інших національних комітетів Власову. На початку лютого 1945 р. у записці для Верховного командування сухопутних військ Німеччини – ОКГ (Oberkommando des Heeres – ОКН) констатовано: "Маніфест Власова створює підстави для об'єднання усіх сил народів Сходу в боротьбі проти більшовизму". Водночас відзначено: "Організація армії Власова належить до компетенції Генштабу сухопутних військ ОКГ, тоді як політичне скеровування здійснює Головне управління СС". Вказано на необхідність розв'язання невирішеного доти питання східних робітників ("остарбайтерів"), зокрема покращання їх умов. При тому бажане було видане за дійсне: "Генерал Власов останніми днями мав з представником другої за чисельністю національної групи, українським генералом Шандруком, розмову, в якій було досягнуто повного порозуміння про мобілізацію усіх сил російського та українського народів для досягнення визначеної мети – боротьби проти більшовизму" [33].

Водночас, крім інстанцій СС, необхідність підпорядкування Шандрука Власову й тим самим творення УНА щонайбільше як своєрідної складової ЗС КОНР обстоювало МЗС Німеччини, яке вважало згоду українського генерала на таке підпорядкування головною передумовою визнання очолюваного ним УНК. Східноєвропейські експерти МЗС Німеччини називали основною передумовою цього спільність історичних доль росіян та українців й повторювали тезу власовців про те, що за ідею створення незалежних УНК та УНА виступають тільки "галицькі націоналісти" або її інспірують агенти більшовицьких спецслужб з метою не допустити створення єдиного міжнародного фронту з числа представників різних народів для боротьби проти СРСР. 7 березня 1945 р. представник МЗС Німеччини Густав Гільгер писав генералові Райнгардові Селену: "У масі українського народу, який живе у советській Україні, супроти сусіднього російського народу немає жодного почуття ненависті, якого немає також серед української інтелігенції; невеликі винятки при цьому не беруться до уваги... Спільні зв'язки, які століттями пов'язують обидва найбільші слов'янські народи (спільна релігія при цьому також відіграє велику роль), згладили багато давніх протиріч... Непримиренні українські шовіністи рекрутуються здебільшого із Західної України (Галичини); здається, вони також є керівниками у русі УПА". Гільгер підсумував: "Після того, як переговори між представником українських груп у Райху генералом Шандруком з генералом Власовим призведуть до позитивного результату, генерал Шандрук буде визнаний державним секретарем Міністерства закордонних справ і уповноважений до творення Українського Національного Комітету, – однак, за передумови, що цей комітет погодить з генералом Власовим свою діяльність у боротьбі проти більшовизму. Комітет повинен також відіслати авторитетного представника до комітету Власова. Видається цілком можливим, що до лав українських націоналістів пробралися советські розкладницькі агенти [Zersetzungsagenten], які відмовляються від українських національних тенденцій і намагаються саботувати співпрацю українців з комітетом Власова... Загалом з боку Головного управління СС та Міністерства закордонних справ постало прагнення забезпечити єдність усіх народів Радянського Союзу у боротьбі проти більшовизму, при чому загалом підтримувати національну сутність окремих народів, вже з огляду на національні Добровольчі з'єднання, котрі тривалий час борються на німецькому боці... Постає обґрунтоване

сподівання, що творення українського комітету та його координація з комітетом Власова буде означати значний крок вперед на цьому шляху” [17].

Такі стереотипи панували серед значної частини представників керівних відомств Третього Райху. Проте насправді Шандрук відмовився підпорядкуватися Власову й між ними виник конфлікт інтересів, у якому на бік останнього пристали більшість представників правлячої верхівки нацистської Німеччини, котрі не хотіли нічого чути про окрему акцію українського генерала, погоджуючись тільки на таку акцію, в якій він у тій чи іншій формі визнав субординацію керівникові КОНР та ЗС КОНР. 6 лютого 1945 р. шеф штабу генерала Добровольчих з'єднань майор Фьолькель скерував з цього приводу листа Р. Селену й для ознайомлення керівникові Особливої команди “Схід” (ЗКО) при Головному управлінні безпеки Райху – РСГА (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) Фрідріхові Бурхардту, в СС-ГА управлінській групі “Д” Ф.Р.Арльту та Ергардові Крегеру, в МЗС Німеччини Г. Гільгеру й інспекторові персоналу східних народів Люфтваффе Генріхові Ашенбреннеру. Він зауважив: “При єдності у цих питаннях керівних політичних установ (Східного міністерства, Головного управління СС й також у Головному управлінні СС) потрібно також забезпечити єдність та співпрацю між Власовим і представниками українського руху опору. На даний час тривають переговори – про що Вам, пане генерале, також добре відомо – між генералом Власовим і генералом Шандруком, який визнаний основною масою українських націоналістів. За повідомленням Головного управління СС, переговори досі проходили позитивно”. Фьолькель вказав на неможливість підпорядкування ЗС КОНР української дивізії військ СС, що мала стати основою ЗС УНК: “Хочу вказати на один пункт, на якому особливо вказав представник Головного управління СС (оберштурмбаннфюрер д-р Арльт) підпорядкування української дивізії СС Власову під знаком питання. За особистим повідомленням д-ра Арльта, неминучим може бути розбросення цієї дивізії, оскільки вона, в основному, складається з людей з УПА” [32].

З одного боку, у переговорах із представниками військово-політичного керівництва Третього Райху Шандрук виявився значно поступливішим порівняно з Мельником чи Бандерою, котрі залишилися осторонь творення УНК і УНА. 5 лютого 1945 р. шеф СС-ГА Готтлоб Бергер інформував Гімmlера: “Український генерал Шандрук і теперішній вищий керівник створюваного тепер Українського Національного Комітету сьогодні був у мене. Симпатична особистість, фанатичний українець, офіцер генерального штабу, розумна голова, має усі симпатії українців... Він просить змінити сучасну форму присяги для українських військовослужбовців, що є негативною для українців. Ця присяга не заторкує ідеал, що живе в їх душах, і зобов'язує до чогось, що не є ідентичним з українською справою. Утім, українець інакше ставиться до присяги, ніж німець. Потрібно тільки послухати старших людей, як вони гордо повідомляють, що вони зрадили більшовицькій чи польській присязі й дезертирували і виступили за український народ” [19]. 12 лютого 1945 р. Гімmlер схвалив текст нової присяги [34], який зазнав подальших змін у квітні. Арльт згодом прокоментував цю та інші зміни так: “Були запроваджені українські прапори й присягу фюрерові замінено на користь формули української присяги. Ці зміни посилювали моральну силу дивізії й вона усе більше й більше ставала дійсно національною визвольною дивізією” [15].

Наступним рішенням Шандрука було вивести УНА з меж “Ваффен-СС”, залежності від Третього Райху у перспективі повністю позбутися підпорядкованості СС. Першим кроком на шляху до цього був “Наказ Війську Української Народної Республіки ч.8 з 15 березня 1945 р.” за підписом А. Лівіцького від 15 березня 1945 р., за яким “генерального штабу генерал-поручника Павла Шандрука призначено командуючим Українською Національною Армією”. Згаданим вище наказом УНА “як окрему військову одиницю введено з днем 15 березня 1945 року до складу Війська Української Народної Республіки” [6].

Після визнання Латвійського національного комітету (ЛНК) 12 березня 1945 р. колишній райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг визнав УНК, а 17 березня – Грузинський національний комітет (ГНК) і Кримсько-Татарський центр єдиними представництвами їх власних народів у Німеччині, тоді як представник азербайджанців отримав листа, у якому було вказано, що Гітлер прийняв рішення “запевнити народну незалежність Азербайджану” [26, с. 333]. Для установ нацистської Німеччини створення і визнання національних комітетів загалом було тільки

ширмою для спонукання вояків національних легіонів і далі продовжувати воювати проти СРСР, а також спробою інстанцій СС заслужити “індульгенцію” й “заробити капітал” в очах західних альянтів. Водночас більшість керівників національних комітетів, під опікою яких формально перебували сформовані з їх співвітчизників національні формування у ЗС Німеччини, на час підступу радянських військ до Берліна не вірили у можливість перемог вермахту. Вони розраховували у майбутньому на війну між СРСР і західними альянтами й домагалися на час капітуляції Третього Райху їх скерування на Західний фронт, щоб вони склали зброю перед союзницькими британсько-американськими військами. Ще у лютому 1945 р. за погодженням із представниками деяких інших національних комітетів грузинська делегація вирушила до Генуї, щоб через посередництво міжнародного Червоного Хреста проводити переговори із західними альянтами [25, с. 226]. Татарський бойовий союз у перші місяці 1945 р. задля уникнення радянського полону також був евакуйований у Вестфалію ближче до Західного фронту. У квітні 1945 р. спроби переговорів із західними союзними країнами антигітлерівської коаліції ініціювали А. Власов як командувач ЗС КОНР, П. Шандрук як командувач УНА, Гельмут фон Паннвіц як командувач 1-го Козацького кавалерійського корпусу (з яким через козацького отамана Андрія Шкуро намагався зв'язатися командувач УНА, щоб започаткувати спільні переговори з альянтами), полковник Францішак Кушель як командир бригади військ СС “Білорусь”, на основі якої формувалася білоруська дивізія “Ваффен-СС” [27, 273; 30; 5, с. 337].

Настрої політичних лідерів передавалися воякам національних формувань німецьких військ, типовим прикладом чого можуть бути приватні заяви вояків української дивізії військ СС. Один із вояків цього з'єднання у приватній розмові висловив бажання загальної маси дивізійників сприяти відновленню Української держави, з метою чого вони розраховували у майбутньому приєднатися до УПА й взагалі “більша частина добровольців вступили до дивізії СС “Галичина” на підставі наказу УПА”: “Зокрема УПА видала наказ, що половина української молоді повинна йти в ліси, а інша половина повинна вступити в дивізію, щоб отримати там повноцінний військовий вишкіл, навчитися володіти сучасною зброєю і таким чином скласти основу майбутньої української армії” [21]. Інший вояк дивізії у приватній розмові теж заявив, що українці вступили до дивізії боротися не за Німеччину, а за самостійну Україну [24]. Ще один підтвердив це й заявив, що вони тепер борються проти більшовизму, не хочуть ані нацистської Німеччини, ані СРСР й планують приєднатися з часом до “національних українських” партизанів [18]. В іншому німецькому документі констатовано, що скеровані до дивізії члени УПА мають намір “у визначений час перебігти зі своєю зброєю до УПА”, а у пізніший час вишколені в дивізіях СС українці повинні перебрати командування в УПА [13]. У повідомленні фронтової розвідки для РСГА за лютий 1945 р. зазначено, що вояки української дивізії військ СС сподіваються на налагодження зв'язку з американськими українцями й з часом об'єднання з ними для спільних дій на боці США проти СРСР: “Розмови з військовослужбовцями української дивізії СС виявили їх вороже ставлення також супроти німців. Українські офіцери сподіваються у сприятливий момент боротися на боці американців” [12]. 3 квітня 1945 р. керівник Генерального секретаріату закордонних справ Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Микола Леbedь навіть видав наказ членам ОУН-Б в дивізії підготувати її перехід в Україну [11]. Проте його не було реалізовано через технічну складність його здійснення. Роман Гавриляк прокоментував низьку імовірність проекту прориву до УПА в Україну як навіть теоретично неможливу через розпорошеність дивізійних частин по різних місцевостях: “По-перше, така акція мусіла би огорнути усі з'єднання дивізії, щоби не викликати репресій німців супроти тих, що залишалися... Якщо це все перейшло би успішно, то нам треба було б перебиратися насамперед через німецьке запілля, потім через німецькі фронтові лінії, а відтак через такі самі большевицькі, та далі через вороже запілля в Австрії, Мадярщині та Словаччині” [1, с. 78].

Аналогічні настрої були характерними для вояків 2-ї української дивізії (2-ї УД) УНА, що перебувала на стадії формування і основу якої мала створити укомплектована в останній декаді лютого 1945 р. бригада військ СС “Вільна Україна” під командуванням полковника Петра Дяченка, котрому наприкінці війни генштаб військ уряду УНР в екзилі присвоїв звання генерала-хорунжого.

Вояки бригади склали присягу у березні 1945 р., за місяць до того, як її склали вояки 1-ї УД. Перші частини 2-ї УД вели бої на північному крилі групи армій під командуванням Шернера до останніх днів війни. Розпад групи армій “Південь” під командуванням генерала Фердинанда фон Шернера призвів і до розвалу дивізії, окремі групи якої потрапили в радянський полон [9].

Існують різні оцінки спроб творення української армії на боці німецького війська від певної апологетизації деякими еміграційними авторами до критики й розцінювання цих ініціатив як помилки зарубіжними науковцями, причому нерідко одні й ті самі історики роблять двоїсті судження й неоднозначно оцінюють цю справу. Наприклад, російський академік, ветеран радянської армії Михайло Семіряга у монографії, виданій у 2000 р., був доволі різкий у своїх судженнях щодо українців, котрі воювали на боці вермахту: “Співпрацюючи з німецькими окупантами, вони під прапорами фашизму брали участь у придушенні визвольної боротьби народів не тільки на окупованій території СРСР, але й у ряді інших слов’янських країн – Польщі, Чехословаччині та Югославії. Вони протиставляли себе, як і створені окупантами у Європі й так звані “добровольчі легіони”, народам, які боролися проти фашизму”. З іншого боку, Семіряга визнав, що українські вояки розраховували на конфлікт між СРСР і західними альянтами й що “збройні сили нової України” “стануть вагомим аргументом у післявоєнному урегулюванні українського питання”, а стосовно присяги вояків 2-ї УД УНА зауважив: “Це був унікальний випадок, коли іноземне військо формування в уніформі й з регаліями давньої української армії під українським прапором присягало на вірність своїй Батьківщині на території іншої країни (вояки 1-ї УД присягали переважно в німецьких уніформах з емблемою із зображенням галицького лева й тільки частина мали тризуби для шапок – А.Б.)” [10, с. 492–493]. Водночас можна погодитися із Семірягою в тому, що ставлення до тих, хто співпрацював з Третім Райхом, “за винятком, звісно, дійсних воєнних злочинців, карателів, яким немає і не може бути прощення – напевно, зміниться” й нові покоління “зуміють, очевидно, ширше й неупередженіше оцінити характер та мотиви поведінки” багатьох з них, “побачити й зрозуміти трагічність їх долі” [10, с. 484].

Історики, котрі є громадяни країн, які були учасниками антигітлерівської коаліції, під впливом міфів та стереотипів, що панували у повоєнні роки, нерідко ототожнювали і продовжують ототожнювати ці формування зі злочинами нацистських каральних підрозділів СС і поліції. При тому ці дослідники змішували інформацію про формування поліційного та військового підпорядкування, свідомо викривляючи картину подій і забуваючи про те, що більшість іноземних формувань німецьких військ були формуваннями відповідно структур вермахту, “Ваффен-СС” чи Люфтваффе і, в основному, були непричетними до масових злочинів проти людства, виконуючи переважно суто військові функції. Наприклад, американський дослідник Тімоті Снайдер вважає, що їх не можна оцінювати як формування, що зробили внесок у національно-визвольну боротьбу тоді, коли ними опікувалися відомі своїми злочинами інстанції СС Г.Гімmlера. Він винятково критично оцінює те, що “з пункту бачення деяких українських націоналістів, “СС-Галичина” розглядається як інституційне уособлення українських цілей”, й “у сучасній незалежній Україні уніформи “СС-Галичини” можна побачити на експозиціях музею національного будівництва у Львові”, оскільки “СС були найжахливішим органом влади Гітлера й головним організатором “остаточного вирішення” [28, с. 166]. Автор у своїх оцінках повністю замовчує, з одного боку, конкретно-історичні обставини, зокрема, зумовленість військової співпраці українців з Третім Райхом терором більшовицького режиму. Не взяті до уваги цілковите ігнорування західними альянтами самостійницьких аспірацій народів Сходу Європи, вимушеність співпраці українців з Третім Райхом, з інстанціями СС тим, що саме останні були наділені максимальною повнотою політичної влади і впливали на вирішення нею політичних питань щодо Сходу Європи на завершальній стадії війни.

З одного боку, явно позитивним був факт реорганізації української дивізії військ СС в основу УНА та факт складення присяги на вірність українському народові наприкінці німецько-радянської війни. З іншого, згода ініціаторів творення УНК і УНА й інших національних комітетів та армій стати союзниками Третього Райху тільки компрометувала визвольні змагання народів євразійського простору й була “козирем” для Йосифа Сталіна при захисті аргументу про необхідність боротьби проти національних рухів опору в СРСР як “пособників фашистів”. За умов тогочасного співвідно-

шення геополітичних сил на міжнародній арені й ігнорування їх державницьких аспірацій західними альянтами антибільшовицькі національні політичні угруповання ставали мимовільними союзниками Третього Райху. Для СРСР війна проти націонал-соціалістичної Німеччини об'єктивно перетворювалася у боротьбу проти ідеї відновлення національних держав та армій, репрезентовану тими політичними та військовими чинниками з числа євразійських народів, території яких на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР. У цьому контексті треба визнати слушність ходу думок білоруського професора Олексія Литвина: “Розбивши війська Німеччини, ця (більшовицька – А.Б.) система, як вона вважала, остаточно розбила, поховала, затаврувала “ганьбою” “пособників гітлерівців” – українських, білоруських, естонських, латвійських, литовських, польських” та всіх інших “буржуазних націоналістів”. Тим самим вона якби підвела юридичне обґрунтування під “давні” політичні репресії, беззаконня та геноцид, які таємно і відкрито проводилися протягом 20–30-х років, так і під значно пізніші, вже повоєнні... Тут спрацювало також правило “переможець не судять”. А переможець, своєю чергою, не зволював і дав своє бачення, своє трактування перемоги, тим більше, що існуюча до війни система, усупереч багатьом очікуванням, у роки війни зовсім не змінилася, навпаки, отримала міжнародне визнання, неймовірно зміцнився авторитет диктатора. Вона не тільки цілком розрахувалася зі своїми ворогами, але й створила необхідну “легенду” [4, с. 166].

Висновки дослідження. До творення української армії в останні місяці німецької війни її німецькі та українські організатори ставилися по-різному, переслідуючи при тому різні цілі. Це дало підстави по війні різним авторам неоднаково інтерпретувати й оцінювати ці спроби, тобто відповідно або з пункту бачення українців, або німецьких інстанцій. Хоча вони якоюсь мірою по своєму праві, такі однобічні висновки явно не об'єктивні і вимагають врахування і синтезу усіх підходів до оцінювання спроб творення національної армії по боці вермахту в останні роки війни.

Для Третього Райху використання ідеї творення українських та інших національних комітетів та армій і пов'язані з цим політичні спекуляції були заходом у системі мобілізації і використання усіх факторів, що мали не допустити поразки й забезпечити собі алібі “спонсора визвольних рухів народів” в очах країн антигітлерівської коаліції при переговорах про сепаратний мир на Заході. Водночас для українських організаторів створення УНК і УНА було етапом у боротьбі за національну і державну незалежність – хоча, на думку різних дослідників, етап, який можна оцінювати по-різному. В останній рік війни вони робили ставку на можливість укладення Німеччиною сепаратного миру із західними альянтами або за умов краху нацизму на виникнення нової війни між СРСР і західними країнами антигітлерівської коаліції, причому бачили себе на боці останніх. Для генерал-хорунжого Павла Шандрука, подібно до керівників інших національних комітетів та армій, ці дії означали можливість перебрати опіку над тими сотнями тисяч його співвітчизників, які опинилися на території Німеччини та окупованих нею країн. З одного боку, німецьким відомствам вдалося до останніх тижнів використати ці формування й навіть в останні місяці війни втратили життя тисячі їх вояків на чужих для них землях. З іншого боку, важливим стало виведення з меж військ СС й те, що залишилися в історії частинами УНА, хоча вона й перебувала на стадії формування, й капітуляція Німеччини не дала змоги довести ці задуми до кінця. Як і вояки інших національних формувань на боці Третього Райху, вояки українських військових формувань у ЗС Німеччини стали заручниками обставин між гітлеризмом і сталінізмом й жертвами війни, нацизму та більшовизму і своїх власних ілюзій.

1. Гавриляк Р. *Спомини минулих літ. Автобіографічна розповідь. На правах рукопису.* – [Б.м.], 1988. – 119 с. 2. *Інформація для Членів Гетьманських Організацій // Archive and Museum of Alberta Province in Edmonton.* – Michael Chomiak Collection. – File 00.25.00. – F. 48. 3. *Конференція з през. Др. фон Кравсгаром дня 16.12.1944 В. Кубійович // National Archives of Canada in Ottawa (NAC).* – MG 31. – D203. – Vol.25. – File 4. 4. *Литвін А. Акупація Беларусі (1941–1944): пытанні супраціву і калабарацыі.* – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. – С. 166. 5. *Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сянныя. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі.* – Менск: Навука і тэхніка, 1993. – 414 с. 6. *Наказ Війську Української Народньої Республіки Ч.64 14-го травня 1968 р. м.постою. Президент УНР Головний Отаман Микола Лівіцький, Керманіч Військового Ресорту ген.-хор.*

Микола Шраменко. Начальник Військової Канцелярії Леонід Василів, майор [підписи] // *Archive of the 1st UD UNA by the Ukrainian–Canadian Research and Documentation Centre in Toronto (UCRDC)*. – *The materials dealing with the Division*. 7. Наше становище до Росії, комунізму і генерала Власова. Берлін, дня 12.11.1944. Отаман Тарас Бульба-Боровець // *NAC*. – *MG31*. – *D203*. – *Vol. 25*. – *F. 4* – *U.Ts.K.* – *Nimetsko-polskyi teror. Ch.2. Ch.2. U.Ts.K.* – *Pid hitlerivskym rezymot (1939–1944)*. *V.Z.U.* – *P. 1–4*. 8. Розмови з др.Арльтом і з плк.Бізанцом дня 23.12.1944 в Катовицях. В.Кубійович // *NAC*. – *MG31. D203. Vol. 25. File 4* – *U.Ts.K.* – *Nimetsko-polskyi teror. Ch.2. Ch.2. U.Ts.K.* – *Pid hitlerivskym rezymot (1939–1944)*. *V.Z.U.* 9. Рос. гос. арх. социально-политической истории в Москве, ф. 625 (Пономаренко Пантелеймон), оп. 1, д. 44, л. 608. 10. Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М.: РОССПЭН, 2000. – 863 с. 11. Усім членам, симпатикам і українським самостійникам, що з незалежних від них причин знайшлися в рядах чужої, ворожої Україні, армії. Наказ. Постій, 3.4.1945. Максим Рубан // *Archive of the 1st UD UNA by the UCRDC*. – *The materials dealing with the Division*. 12. An das BdS – IV 3 a – Pressburg. GltD: BdS Pressburg IV 3 Leitstelle. GEHEIM. III Ost F. Frontaufklärung (HZPH F. Weiterleitung üb. TW Nr. 0681789) OKW/Ch.Truppenabwehr (hat ABD). – OKH Abt. Fremde Heere Ost. Reichssicherheitshauptamt Amt IV B 2 c III F 3) Nr.880. 2.45 g gez. Schönherr Oberstlt. F.d.R.d.A. Kanzleiangestellte // *The National Archives of the United States (NAUS) in Washington (NAUS)*. – *T-175*. – *Roll 640*. – *Frame 000642*. 13. Angabe zur BANDERA-Bewegung // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 565*. – *Frame 000189*. 14. AOK 9. KTB Nr.11 (Polen) // *Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA)*. – *RH 20-9/205*. – *S. 126-127*. 15. Arlt F.R. Divide et impera – oder Europäische Neuordnung // *Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ)*. – *Jürgen Thorwald Sammlung (JTS)*. – *ZS 399/I*. – *S. 33*. 16. Arlt F.R. Zur Entwicklung des Ukrainischen Nationalkomitees // *IfZ*. – *JTS*. – *ZS 399/II*. – *S. 36*. 17. Auswärtiges Amt, Botschaftsrat Hilger. Pol XIII. Berlin, den 7. März 1945. Betr.: Ihr Schreiben Nr. 552/45 geh vom 28.2.45 zur ukrainischen Frage. Hilger // *Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA)*. – *R 70/223*. 18. Auszug aus Frontaufkl.-Meldung – Eigene Dienststelle Nr.D 9895/44 geh. Vom 23.10.44 /Nr.10436/44 geh.). Aussagen eines SS-Legionäre // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 564*. – *Frame 000203*. 19. Der Chef des SS-Hauptamtes. LdSSHA.Be/R.-Vs.Nr.1541/45 g. Berlin-Grunewald, den 5.2.1945. Geheim. Betr.: General Schandruck. An der Reichsführer-SS und Reichsminister des Innern, Feld-Kommandostelle G.Berger, SS-Obergruppenführer // *BA*. – *NS 19/544*. – *S. 87–88*. 20. Fremde Heere Ost (III/Prop). H.Qu., den 10.2.45. Abschrift. Geheime Kommandosache! Kommando der Luftwaffe, Inspekteur des ostvölk. Personals d. Lw. Br. B. Nr. 38/45 g. Kdos. Vortrags-Notiz. Lagebericht des zum Ukrainischen Propagandastab (beim Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda) kommandierten Frw.-Propagandisten Fw. (ukr.) Myronenko // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 566*. – *Frames 000581-000584*. 21. Frontaufklärungsgrupp 324 bei dt.Verb.Stab bei Kgl.ung.AOK 1. Geheim. O.U., den 1. September 1944. Übersetzung aus dem Russischen. Bericht des V-Mannes “Hirsch” über Entwicklung der ukrainischen Frage // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 565*. – *Frame 000118*. 22. Frontaufkl.-Leitstelle I Ost (II). Tgb. Nr. 14047/44 geh. O.U., den 26.Juli 1944. An Fremde Heere Ost III/Prop.) Anlage zu Schreiben // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 675*. – *Frames 000763-000766*. 23. Geheim. Oberkommando des Heeres, Gen.St.d.H./Gen.d.Freiw.Verb. IIRAO XV Nr. 10954/44 geh. An Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, Abt.Ost, z.Hd.Herrn Min.Rat Dr.Taubert Berlin. Betr.: Ukrainische Freiwillige // *BA*. – *R 55/1466*. – *S. 1–2*. 24. Geheim! 23.Oktober 1944 // *NAUS*. – *T-78*. – *Roll 566*. – *Frame 000478*. 25. Mühlen P.v. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. – 350 s. 26. Neulen H.W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – M_nchen: Universitas, 1985. – 518 s. 27. Shandruk P. Arms of Valor. – London: Robert Speller & Sons Publishers, Inc, 1959. – 259 p. 28. Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus. 1569–1999. – New Hawen & London: Yale University Press, 2003. – 367 p. 29. Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen ueber Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942–1944. Hrsgb. und erleutert von Andreas Hillgruber. – Frankfurt/Main, 1970. – 540 s. 30. Timm A. Zur Person v.Pannwitz. Besondere Erfahrungen. Versuch von Verhandlungen seitens Pannwitz’ mit den Alliierten // *IfZ*. – *JTS*. – *ZS 420*. – *S. 21–28*. 31. Unterordnung der Ukrainer unter General Wlassow (Aufzeichnung des ehem.Hetmans der Ukraine Paul Skoropadsky). 18.10.1944. [Unterschrift:] Paul Skoropadskij // *BA*. –

NS 19/544. – S. 82–85. 32. Voelkel, Major i.G. u.Chef d.Stabes, General d.Freiw.Verb.i.OKH. Nr.75/45 g.Kdos. H.Qu.OKH., den 6.Februar 1945. Geheime Kommandosache! Betr.: Ukr. Frage. Voelkel // BA. – R 70/223. 33. Wlassow-Aktion // BA-MA. – RH 2/2728. – S. 44. 34. 36/22/45g. Bra/N. Feld-Kommandostelle, 16.2.45. Betr.: General Schandruck. An SS-Obergruppenführer Berger Berlin. SS-Standartenführer // BA. – NS 19/544. – S. 92.

УДК 94(477)“1942/1945

Т.І. Замлинський

Національний університет “Львівська політехніка”

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД УПА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

© Замлинський Т.І., 2006

Досліджується національний склад УПА у Другій світовій війні та його значення.

The national personnel structure of the Ukrainian Rebellion Army in the World War II and its significance are analyzed in the article.

Певні відомості про національний склад УПА знаходимо у роботах безпосередніх учасників тих подій М. Лебеда [1], Л. Шанковського [2], істориків П. Мірчука [3], В. Косика [4], Ю. Киричука [5].

У статті зроблено спробу конкретно і всебічно дослідити цю проблему із використанням також відповідних документів, зокрема недавно опублікованих. Її актуальність значною мірою зумовлюється справедливою оцінкою ролі УПА у тодішніх національно-визвольних змаганнях українського народу.

Друга світова війна спричинила нагальну потребу спільної боротьби поневолених народів з тим, щоб не тільки вижити, але й добитися відновлення самостійних національних держав на власних територіях. УПА проявила розуміння цієї важливою справи. Тому воювала під такими головними гаслами: „Свобода народам – свобода людині!”, „Хай живуть самостійні держави всіх поневолених народів!”, „Смерть катам народів – Гітлерові та Сталінові!” [1, с. 60, 62].

Для реалізації цього завдання проводили відповідну роз’яснювальну роботу серед багатонаціонального українського населення, військовополонених Червоної армії (ЧА), яких нацисти використовували для боротьби у тилу, червоних партизан, а пізніше і червоноармійців. Таку головну агітаційну роль відігравали масові листівки-звернення, які друкували спочатку переважно російською, а потім відповідною національною мовами. Їх адресували фактично всім народам колишнього СРСР, представленим у ЧА [1, с. 164–179]. У них наголошувалося на героїчних моментах минулого того чи іншого народу, поточній ситуації, меті УПА і містився заклик до спільної боротьби за подібні цілі.

Наведемо кілька характерних прикладів: „...Грузини! Не будемо вмирати за німецькі грабежі, не будемо вмирати за московський імперіалістичний розбій. Український народ закликає Вас до спільної боротьби з нашими спільними ворогами. Йдіть разом з українськими повстанцями, формуйте свої національні загони!” [1, с. 168–169; 6, с.57]. „...Білорусь! Твори свої збройні сили і виганяй геть банди імперіалістичних зайд, що нищать Твій народ, грабують і палять Твої села. Заводь свій лад і порядок на своїй землі. Вхось у порозуміння та організуй спільні дії з відділами УПА проти спільних ворогів. За нами правда, перемога буде наша! Геть німецький та московський імперіалізм! Хай живе самостійна Білоруська Держава! Хай живе Самостійна Українська Держава! Хай живуть самостійні національні держави поневолених народів!” [6, с.302]. „...Русские в Украине! У вас есть возможность войти в соглашение с украинским народом и начать борьбу против империалистического гитлеризма и большевизма, за национальное русское государство... Входите в связь с УПА, вступайте с оружием в руках в ее ряды. Организуйте русские национальные военные отряды при УПА. Русские, мобилизованные германцами! Переходите с оружием в руках в